

(BIO)POLITIKA ZNANJA U DOBA INFORMACIONALIZMA

**BIOPOLITICS OF KNOWLEDGE IN THE AGE OF
INFORMATIONALISM**

Sažetak

Ironija znanstvenog i tehničkog znanja u doba komunikacijskog kapitalizma i korporativne demokratije objektivizira se tehnodeterminističkim poimanjem statusa znanja i uloge suvremene informacijsko-komunikacijske tehnologije u proizvodnji subjektivnosti i društvenosti 21. stoljeća. U radu se tematizira fantazma demokratske politike informacijskog društva koja se kroz tehnouznanstveni, biopolitički diskurs inaugurira kao „postdemokratska“ mantra neoliberalne paradigme ekonomske racionalnosti kapitalizma.

Ključne riječi: *informacijsko društvo, informacijsko-komunikacijske tehnologije, kognitivni kapitalizam, znanje, mreža*

Summary

The irony of scientific and technical knowledge in the age of communication capitalism and corporative democracy is being revealed by techno-deterministic status of knowledge and role of information and communication technology in production of society and subjectivity in the 21st century. In this paper, the phantasm of democratic policy of information society which has been inaugurated by biopolitical, techno-scientific discourse as “post-democratic“ mantra of neoliberal paradigm of capitalist economic rationality, is problematized.

Keywords: *information society, information-communication technology, cognitive capitalism, knowledge, Internet.*

Uvod

Umreženo, informacijsko društvo nedvojbeno predstavlja dominantan oblik povezivanja kulture, politike, ekonomije i obrazovanja uopće sa proizvodnim odnosima koje obilježava nova organizacijska paradigma tzv. distributivne proizvodnosti. Premda se informacijsko društvo najčešće opisuje kao ono u kojem kreiranje, organizacija, korištenje i distribucija informacija jeste značajna odnosno dominantna ekonomska, politička i kulturna aktivnost, suvremene informacijsko-

komunikacijske tehnologije (ICT) nisu tek novi način perpetuiranja tehnološke idejnosti, već se njihova specifičnost u smislu proizvodno-distributivne kompleksnosti neizostavno vezuje kako uz nove oblike emancipacije kao rezultat dehijerarhiziranih društvenih interakcija¹ tako i nove oblike ekonomske kontrole i nadzora.² Pa iako karakter informacijskog društva primarno određuje činjenica da proizvodnja znanja dominira nad proizvodnjom kapitala i rada, bez razumijevanja tendencija suvremenog globalizma da se posredstvom informacijsko-komunikacijske tehnologije proširi dominacija neoliberalnog kasnokapitalističkog modela, tj. kapitalističke vrijednosno-profitne matrice djelovanja (koja u svojoj esenciji drži kako spontano uspostavljanje tržišne ravnoteže jeste ne samo najbolji mehanizam upravljanja tržišnim odnosima već i suština slobodnog društva) na ona polja društvene zajednice i ljudske aktivnosti koja ranije nisu bila primarno u fokusu interesa kapitala, nije moguće ni rekonceptualizirati posljedice aktivnosti društva organiziranog oko mreže koje nerijetko bivaju reducirane na isključivo tehnološke zahtjeve namjesto šireg kontekstualiziranja tehnologije spram globalne informacijske politike. Sile nove ekonomije koje informacije, posredstvom informacijsko-komunikacijske tehnologije i mreže, vide kao ključni produkt proizvodnje, penetrirale su u sve domene ljudskih aktivnosti, otjelotvorujući se u mogućnostima planetarne interkonektivnosti, lokalne transformativnosti, inovativnosti i međuovisnosti. Međutim, da bi se podrobnije razumjelo ovakvo stanje, neophodno je naznačiti kako je umreženom, globalnom društvu prethodila kriza kapitalističke ekonomske doktrine krajem šezdesetih godina prošlog stoljeća koja je svoju strukturalnu krizu i galopirajuću inflaciju mogla prevladati jedino putem

¹ Kahn i Kellner definiraju pojam informacijskog društva kao dinamični i složeni prostor u kojem ljudi mogu konstruirati identitet, kulturu i društvene prakse te eksperimentirati sa njima. Vidjeti: Richard Kahn, Douglas Kellner, *Technopolitics, Blogs, and Emergent Media Ecologies – a critical/reconstructive approach*, The Culture and Digital Tools, Eds. Byorn Hawk, David M. Rieder and Ollie Oviedo. Minneapolis, London: University of Minnesota Press, 2008.

² Duh informacijskog društva, taj svojevrsni projekat protuprosvjetiteljstva, svojim odricanjem od istine ne samo da ugrožava kulturu (samo)svijesti dovodeći je do samog odvajanja od njezina moralnog bića već prijete društvom totalnog upravljanja ljudima – „totalitarizam je metapolitički po njegovoj stvarnosti i prirodi; štaviše, totalitarizam je i postpolitički, jer opcija totalitarnog ozbiljenja ireverzibilno involvira ukidanje bazičnih političkih pojmova, ustanova, koncepcija: vladavine prava, izbora, demokratije, države.“ Vidjeti: Bojan Jovanović, *Digitalna despotija*, Podgorica, Plima i Nova knjiga, 2008, str. 16.

produktivnosti u informacijskoj tehnologiji, deregulaciji, liberalizaciji, privatizaciji, globalizaciji i umrežavanju. Drugim riječima, složenu dinamiku isprepletenih odnosa koji se tiču ekonomije znanja, odnosa između kapitala i rada, finansija i proizvodnje nije moguće razumjeti bez sagledavanja prijelaza sa industrijskog na postindustrijski kapitalistički proizvodni sustav.

Kognitivni kapitalizam

Objašnjavajući procese neoliberalne desocijalizacije ekonomije, Albo, Gindin i Pantich ističu da porijeklo globalne finansijske krize treba razumijevati u njezinoj povijesnoj dinamici te kroz direktnu povezanost sa kontradikcijama kapitalističkog tržišta iz druge polovine prošlog stoljeća odnosno kao direktne posljedice poticanja akumulacije kapitala od finansijskog sektora, što se nije provodilo isključivo kroz investicije poduzetničkog kapitala u visoku tehnologiju, već izravnim razvojem tehnoloških inovacija u domenu kompjuterizacije i informacijskih sistema.³ Proširenjem robne sfere (postupnim koloniziranjem institucija države blagostanja i zajedničkih dobara, što ih predstavljaju znanje i život) kao i ponovnim uspostavljanjem konkurentskog poretka, neizvjesnosti i individualizacije najamnog odnosa, prema riječima Carla Vercellonea, moguće je uočiti prijeporni karakter mogućnosti za učinkovito upravljanje ekonomijom znanja.⁴ Vercellone kao ključni argument u svojoj analizi modela preživljavanja kapitalizma odnosno geneze kognitivnog kapitalizma ističe uspostavljanje uvjeta za ekonomiju zasnovanu na znanju: „(...) prijelaz na kognitivni kapitalizam rezultat je procesa restrukturiranja kojim kapital pokušava obuhvatiti i podvrgnuti svojoj logici kolektivne uvjete proizvodnje znanja i prigušiti potencijal emancipacije sadržane u poletu rasprostranjene intelektualnosti.“⁵ Naime,

³ Greg Albo, Sam Gindin, Leo Pantich, *In and Our of Crisis. The Global Financial Meltdown and Left Alternatives*, Oakland, CA: PM Press, 2010, str. 122–129.

⁴ Procese odvajanja znanja od procesa proizvodnje (oslobađanje od potčinjenosti proizvodnim procesima) Carlo Vercellone istražuje kroz pretpostavku o mogućem zalasku industrijskog kapitalizma. Analizirajući strukturalne uloge transformacija kapitalizma glede podjele rada, posebice proizvodnu revoluciju fordističkog kapitalizma (masovnu industrijsku proizvodnju), Vercellone ukazuje kako je linearni sistem materijalne proizvodnje u krizi. Carlo Vercellone, *Kognitivni kapitalizam: znanje i financije u postfordističkom razdoblju*, Zagreb, Politička kultura, 2007.

⁵ Carlo Vercellone, *Rad, informacija i znanje u novom kapitalizmu: hipoteza o kognitivnom kapitalizmu*, *Ekonomski pregled* vol. 57, br. 11, 2007, str. 809–829.

Dostupno na:

širenje središnje uloge znanja unutar društvene organizacije proizvodnje oslikava ključni moment valorizacije kapitala u kontekstu pojave široke baze potrošača koji su tehnološki opismenjeni da inovacije iz područja računarstva, zabave i telekomunikacija učine dijelom svojih života.⁶ Čitav spektar socijalnih, kulturnih i ostalih ljudskih aktivnosti zasnovanih na intelektualnom i kreativnom radu tako postaje područje u kojem je na djelu tzv. kognitivni kapitalizam koji djeluje preko profitno zasnovanog sustava neoliberalne doktrine. Promjene primjetne u globalnom industrijsko-proizvodnom režimu posebno su karakteristične za ulogu informacijsko-komunikacijskih, uslužnih, nematerijalnih djelatnosti u produkciji kognitivno ostvarenog kapitala. Informacijski režim produkcije kapitala svoje „uskrsnuće“ sada pronalazi na mreži budući da potencijal informacijsko-komunikacijske tehnologije omogućava uspostavljanje umreženog društvenog sustava međupovezanosti. S tim u vezi, izjednačavanje postindustrijalizma sa informacijskom ekonomijom zapravo predstavlja realizaciju tržišne logike kasnog kapitalizma u informacionalizmu. Manuel Castells primjećuje kako „prvi put u povijesti, osnovna jedinica gospodarske organizacije nije subjekt, bilo da se radi o pojedincu (npr. poduzetniku) ili o kolektivu (korporacija, država) već je to jedinica mreža, što vodi korporacijskom etosu akumuliranja kapitala i obnovljenoj privlačnosti konzumerizma.“⁷ Postindustrijski proizvodni procesi kojima dominiraju uslužne djelatnosti, komunikacijsko-informacijske, telekomunikacijske usluge i *infotainment* te proizvodnja zasnovana na novom modelu eksploatacije rada koincidira sa razvojem multinacionalnih/transnacionalnih korporacija odnosno sa uspostavljanjem modela neoliberalnog kapitalističkog sustava globalnih dimenzija. Nova paradigma rada,⁸ koja je donijela promjene u podjeli

<http://hrcak.srce.hr/file/12971> (17. 8. 2010.).

⁶ Društveno-ekonomske promjene koje su rezultirale smanjenjem uloge i značaja klasičnog industrijskog radnika, brisanjem granice između fabrike i društva, radnog i neradnog vremena, proizvodnje i potrošnje, odnosno utjecale na hibridizaciju nekada autonomnih sfera (dovele do preplitanja tradicionalnih podjela između privatnog i javnog, države i civilnog društva, rada, politike, intelektualnih aktivnosti uopće) označavane su kao „superindustrijsko društvo“ (Toffler), postkapitalističko društvo (Dahrendorf), programirano društvo (Touraine), kao i već spominjanim terminom „postindustrijsko društvo“ (Bell). Vidjeti: Dušan Žubrinić, *Predgovor*. U: Alain Touraine, *Postindustrijsko društvo*, Beograd, Plato, 1998, str. 5–14.

⁷ Manuel Castells, *Uspón umreženog društva*. Zagreb, Golden marketing, 2000, str. 230.

⁸ Nematerijalna, umna, komunikacijska paradigma rada označava kako se u novom kapitalizmu radna aktivnost rastućeg dijela populacije sve više sastoji iz obrade informacija, proizvodnje znanja odnosno angažiranja u uslužnim djelatnostima

rada i najamnom odnosu,⁹ ubrzanju ritma inovacije,¹⁰ ojačala sustav prava intelektualnog vlasništva, čini sukus kognitivnog kapitalizma. Kognitivni se rad, prema svojoj naravi, predstavlja kao kompleksna kombinacija intelektualnog djelovanja, refleksije, komunikacije, uzajamnog djelovanja i elaboriranja znanja koje se ostvaruju koliko izvana toliko i u samom okviru neposrednog rada, izravno, u proizvodnji.¹¹ Iz toga slijedi da se pojam rada od sada mora proširiti na ukupnost društvenih odnosa koji sudjeluju u ekonomskoj i društvenoj reprodukciji. Paradoksalno, premda intelektualni i nematerijalni rad postaju glavno izvorište vrijednosti, razvoj ekonomije zasnovane na znanju doima se kao model društvene regresije. Drugim riječima, društvo znanja koje potencijalno sugerira konstitutivnu moć mnoštva ne uspijeva se emancipirati od kapitalističke logike koja ga uokviruje.¹² Naprotiv, hegemonija kapitalističke logike ostaje vezana uz proširenje tehničke kontrole preko tradicionalnih granica kako bi se, sada putem dekontekstualizirane informacijsko-komunikacijske platforme, radikalno

zasnovanim na razmjeni znanja, komunikaciji i proizvodnji čovjeka čovjekom. Vidjeti: Carlo Vercellone, *Rad, informacija i znanje u novom kapitalizmu: hipoteza o kognitivnom kapitalizmu*, Ekonomski pregled vol. 57, br. 11, 2007, str. 809–829. Dostupno na: <http://hrcak.srce.hr/file/12971> (17. 8. 2010.).

⁹ Karakteristika informatiziranog društva ogleda se u restrukturiranju organizacije rada i proizvodnih odnosa. Sociolozi su takvu situaciju opisali kao stanje u kome se pojavljuje fenomen *prekarnosti* (*precarity*) kojim se opisuje nesigurnost kao posljedica pojačane fleksibilnosti kapitala na prijelazu sa industrijske na postindustrijsku proizvodnu matricu. Terminom prekarnost se označava model rada u postindustrijskom kapitalizmu te se njime pokušavaju objasniti i obuhvatiti kompleksne promjene pozicioniranosti radnika (prekarijata) i njihovog rada u uvjetima neoliberalnog kapitalizma. Tipični oblici prekarnosti su npr. nestabilnost radnih mjesta, privremeni ili povremeni rad, potaknuti procesi samozapošljavanja i sl. Vidjeti više: Guy Standing, *The Precariat: The New Dangerous Class*, London, Bloomsbury Academic, 2011.

¹⁰ Glavni izvor kompetitivnosti ne pronalazi se više u tehnologijama inkorporiranim u fiksnom kapitalu, nego u sposobnostima radne snage da ovlada dinamikom stalnog mijenjanja i neprekidnog obnavljanja znanja podvrgnutog brzom zastarijevanju. Režim neprestane inovacije neprestano utječe na genezu različitih vrsta specijalizacija. Vidjeti: Carlo Vercellone, *Rad, informacija i znanje u novom kapitalizmu: hipoteza o kognitivnom kapitalizmu*, Ekonomski pregled vol. 57, br. 11, 2007, str. 809–829. Dostupno na: <http://hrcak.srce.hr/file/12971> (17. 8. 2010.).

¹¹ U tom se okviru konvencionalne granice između rada i nerada raspadaju pa društvo u cjelini postaje izvor tehničkog napretka koji je tvrtkama egzogen. Vidjeti: Carlo Vercellone, *Rad, informacija i znanje u novom kapitalizmu: hipoteza o kognitivnom kapitalizmu*, Ekonomski pregled vol. 57, br. 11, str. 809–829. Dostupno na: <http://hrcak.srce.hr/file/12971> (17. 8. 2010.).

¹² Ibidem.

povećala kontrola nad radnom snagom, organizacijom rada i njegovim upravljanjem.

Informacijski imperijalizam

Postajući jednom od temeljnih tržišnih kategorija, znanje danas predstavlja afirmaciju onih vrijednosti koje su u službi ostvarivanja profita. Promicanjem neoliberalne logike kao gospodarsko-ideološke vrijednosne matrice znanje se tretira poput robe, ono što treba prodati, sve rjeđe, slobodno dijeliti. Konvergencija informacijskih mreža u globalnu digitalnu mrežu pretpostavlja platformu za razmjenu informacija i usluga prema potrošačkim principima. Globalna, instant konektivnost, omogućena mobilnošću elektronskih bitova odnosno digitalnih objekata, prema riječima Davida Harveya, uvjetovala je radikalnu reorganizaciju ekonomskih aktivnosti u vremenu i prostoru, stvarajući „vremensko-prostorne kompresije“ i sa njima povezane, fleksibilne akumulacije kapitalističkog modela organizacije.¹³ Deinstitutionalizacijom korporacijske ekonomije, njezinim premještanjem iz fabrika, kancelarija i sl. fizičkih mjesta na globalni prostor mreže, digitalizirana postindustrijska proizvodnja pokazuje iznimno važno značenje komunikacija za reorganizaciju korporacijskog, tj. finansijskog menadžmenta. Budući da bez novih tehnologija globalno praćenje robe i ljudi, poslovna mobilnost i administrativna koordinacija ne bi bili mogući, kao ni real-time monitoring svih ovih akcija, poslovni model komuniciranja putem mreže ističe se kao osa globalizirane, postindustrijske ekonomije.¹⁴ Kada objašnjavaju da je tržište postalo multinacionalno, a transnacionalne korporacije vodeće institucije globalne ekonomije, Susane Strange i Naomi Klein hoće naglasiti kako se moć preselila sa države na transnacionalne korporacije.¹⁵ I dok su internet i

¹³ David Harvey, *The condition of postmodernity*, Oxford, Blackwell, 1989.

¹⁴ Heather Menzies, *Challenging capitalism in cyberspace*. U: *Capitalism and the information age*, ur. John, McChesney, Robert Meiksins Wood i John Bellamy Foster, New York, Monthly Review Press, 1998, str. 87–98.

¹⁵ Susane Strange ističe kako su države privatizacijom teške industrije preselile proizvodnju roba i usluga u tzv. treći svijet, te značajno smanjile izdvajanja za istraživanja i razvoj. Za privlačenje novih poslovnih aranžmana, tvrdi Strange, ostvarivanje veza i partnerstava sa transnacionalnim korporacijama postalo je daleko značajnije nego ostvarivanje veza sa vladama. Naomi Klein također pojašnjava kako je relociranje proizvodne industrije u zemlje u razvoju transnacionalne korporacije učinilo izuzetno odgovornim za redistribuciju bogatstava siromašnim zemljama od država i međunarodnih organizacija za pomoć. Fluktuacija na finansijskom tržištu su tako dovele

mreža konotirali građansku i potrošačku stranu nove informacijsko-komunikacijske infrastrukture, termin poput „informacijska autocesta“ je konotirao veliki biznis, zbog čega postaje jasno kako novi okvir geopolitičke ekonomije (globalizacija ili globalni kapitalizam) ne bi bio niti zamisliv niti realan bez postojanja interneta kao globalne digitalne informacijsko-komunikacijske infrastrukture. U novom komunikacijskom kontekstu, koji je omogućio novi, globalni medij, stvoreni su novi oblici društvenih i ekonomskih aktivnosti: digitalna mreža osigurala je metainstitucionalni okvir za organizaciju, koordinaciju i upravljanje deinstitucionaliziranim radom od bankarskih sve do zdravstvenih i obrazovnih usluga. Zemlje u razvoju počele su pratiti novu ekonomsku doktrinu uz supervizorsku pomoć institucija poput Međunarodnog monetarnog fonda, Svjetske trgovinske organizacije i Svjetske banke, koje su uvjetovale njihovo pristajanje na deregulaciju domaće ekonomije, liberalizaciju trgovine i investiranja te privatizaciju javnih kompanija.¹⁶ Odbijanje slijeđenja ovakvog trenda, neodobravanje liberalizacije nacionalnih ekonomija vodilo je ili ka isključivanju globalne ekonomske zajednice ili pak nametanju snažnih sankcija od Svjetske trgovinske organizacije.¹⁷ Rosenau je još mnogo ranije ukazao na slabljenje dominacije nacionalnih državnih politika u globaliziranom svijetu policentrične svjetske politike u kojem države trebaju sada dijeliti arenu globalne politike sa korporacijama, nevladinim organizacijama i tijelima poput Međunarodnog monetarnog fonda i Svjetske trgovinske organizacije.¹⁸ Nacionalne politike gube svoju suverenost kroz proces internacionalizacije političkog odlučivanja, usljed čega dolazi do ograničavanja njihove autonomije te sudaranja sa regionalnim i

do stanja u kome vlade više nisu mogle osigurati niti garantirati sigurnost na poslu pa su tako i odnosi koji se tiču radnih odnosa postali dijelom korporativnog sektora. Također, države su postale neefikasne u učinkovitom oporezivanju transnacionalnih korporacija, što posljedično dodatno porezno opterećuje građane. Sve ovo govori u prilog nemogućnosti ograničavanja korporativne moći čiji se autoritet paralelno sa autoritetom države nameće kao izvoriste totalitarne, kapilarne opresije. Vidjeti: Susan Strange, *The Retreat of the State*, Cambridge, Cambridge University Press, 1996.; Naomi Klein, *No Logo*, London, Flamingo, 1999.

¹⁶ Joseph Stiglitz, *Globalisation and Its Discontents*, London, Penguin Group, 2002.

¹⁷ Naomi Klein, *The Shock Doctrine. The Rise of Disaster Capitalism*, New York, Metropolitan Books, 2007.

¹⁸ James Rosenau, *Turbulence in World Politics*, London, Harvester Wheatsheaf, 1990.

međunarodnim silama poput Evropske unije, Ujedinjenih nacija i NATO-a.¹⁹

Mreža kao medij globalizacije učinila je svjetsku ekonomiju integriranijom i međuovisnom, a nova ekonomska paradigma, prema riječima Geerta Lovnika, u internetu je pronašla sinonim za novu ekonomiju, tj. ekspanziju kapitalističkog monopola neokonzervativne političke doktrine.²⁰ Nova ekonomija ili „mješavina neoliberalne politike države i poduzetničkih mitova“²¹ veže se za stratege teorijskog koncepta tzv. trećeg puta, nekadašnjeg britanskog ministra Tonyja Blaira i njegovog savjetnika, sociologa Anthonyja Giddensa, koji su krajem prošlog stoljeća istakli novi politički i ideološki okvir socijalne politike u službi redefiniranja i transformacije socijalne države.²² U globalizacijskim procesima se, dakle, pronalazi osnov za promjene modernog društva, a postmoderni politički koncept trećeg puta kao revidirana teorija modernizacije postaje nova orijentacija vodećih svjetskih demokratija. Posljedice sinteze odnosno nestajanje ideoloških i koncepcijskih razlika između liberalizma i socijaldemokratije očituju se u političkim ciljevima razgradnje države blagostanja odnosno redizajniranja socijalne države pa se u konačnici globalizacija s pravom može tretirati kao sinonim za eroziju (ne nestajanje) suvereniteta nacionalnih država. Josip Kregar naglašava kako kriza konzervativnog i socijaldemokratskog tipa državnog uređenja nije bila samo kriza novca, institucija i programa već same ideje skrbi države za ekonomska i socijalna prava te da je kao takva bila itekako plodno tlo za prihvatanje viđenja ekonomije kao bitno društvenog procesa.²³ Insistiranje na mijenjanju navika stečenih izgradnjom države blagostanja (navika i shvaćanja da će država racionalnom i planiranom politikom riješiti društvene probleme) postaje ključna odrednica mišljenja kojim se zagovara stvaranje nove poduzetničke kulture ideološke doktrine koja u globalizaciji (i uz nju

¹⁹ David Held et al., *Global Transformations: Politics, Economics, and Culture*, Cambridge, Polity, 1999.

²⁰ Geert Lovnik, *New Media Culture in the Age of the New Economy*. Dostupno na: http://subsol.c3.hu/subsol_2/contributors/lovinktext.html (24. 7. 2010.).

²¹ Ibidem.

²² Josip Kregar, *Treći put: novi politički i ideološki okviri socijalne politike*, Revija za socijalnu politiku, vol. 7, br. 2, 2000. Dostupno na:

http://www.rsp.hr/ojs2/index.php/rsp/article/view/253/257#_edn5 (28. 6. 2009.).

²³ Ibidem.

pratećim fenomenima poput deregulacije i privatizacije)²⁴ vidi osnov za društvene reforme. Posljedice utilitarističke filozofije mehanicističkog pristupanja ekonomiji (preferiranja privatnog nad državnim vlasništvom, privilegovanja tržišta kao regulatora javnih prioriteta) u kontekstu gotovo apsolutne međupovezanosti svjetske ekonomije na globalnoj razini (u smislu trgovine robom, novcem i znanjem) dodatno su zaoštrene rastom i napretkom informacijsko-komunikacijskih, digitalnih tehnologija.²⁵ Kritičari globalizacije koji su od samih početaka ekspanzije globalnog tržišnog fundamentalizma upozoravali na deficite, manjkavosti i izazove demokratskih institucija države da građanima garantiraju određena zajamčena prava zapravo su pokušavali upozoriti na iznimno velike i ozbiljne opasnosti odnosno činjenicu da je globalizacijska atmosfera otvorila nezamislive mogućnosti ekonomske eksploatacije.²⁶ Druga modernost²⁷ u formi novog svjetskog poretka utemeljena je tzv. definiranim Vašingtonskim konsenzusom²⁸ kojim se zagovara opća

²⁴ Ideja deregulacije, tj. povlačenja socijalnih standarda u korist tržišne samoregulacije postaje osnova društvene reformacije, a usluge, znanje, vještine i kreativnost postaju kameni temeljci političke filozofije trećeg puta koja kao glavni izvor vrijednosti i konkurentske prednosti u suvremenom gospodarstvu vidi ljudski i intelektualni kapital.

²⁵ Kazys Varnelis, *The Meaning of Network Culture*, Eurozine (14. 1. 2010.). Dostupno na: <http://www.eurozine.com/articles/2010-01-14-varnelis-en.html> (12. 11. 2011.).

²⁶ Globalni projekt neoliberalne demokratizacije svijeta kao novog ekonomskog poretka pretpostavlja stvaranje novih standarda socijalne ekonomije koji prvenstveno utječu na svođenje države na „normalnu mjeru“. Kako bi se snašle na otvorenom tržištu, globalnoj tržišnoj utakmici, odnosno postale međunarodno kompetitivne zemlje u razvoju, i tranzicijske se zemlje sa tako susreću sa nužnošću provođenja tzv. neoliberalnih reformi kroz Programe strukturalnog prilagođavanja (Structural Adjustment Program), koji predviđaju deregulaciju i privatizaciju (otvaranje tržišta uklanjanjem prepreka za slobodnu trgovinu, privatizaciju državnih dobara, značajna smanjenja javne potrošnje i ukidanje zaštite u domenu politike zapošljavanja). Naizgled benigni model reforme koji bi imao za cilj ekonomsku stabilizaciju i smanjivanje siromaštva, u konačnici se iskazao kao rastuća zavisnost o institucijama poput Svjetske banke i Međunarodnog monetarnog fonda. Kako ovakva vrsta kreditiranja dodatno produbljuje društvenu nejednakost, detaljno je obrazložila Naomi Klein, ukazujući na koji način funkcionira „doktrina šoka“ odnosno „industrija demokratije“ koja državu po državu uvlači u transformativne procese istovremeno stvarajući nove polarizacije i stratifikacije svjetske populacije (tzv. globalizirani bogati i globalizirani siromašni). Naomi Klein, *The Shock Doctrine. The Rise of Disaster Capitalism*, New York, Metropolitan Books, 2007.

²⁷ Frazu „druga modernost“ je kreirao njemački sociolog Ulrich Beck, a opisuje društvo rizika u kome se postojeći sistemi tretiraju kao dio globalnog problema, a ne rješenja. Ulrich Beck, *What is globalization*, Cambridge, Polity Press, 2000.

²⁸ Priča o Vašingtonskom konsenzusu vuče korijene iz 1989. godine, kada je Institut za međunarodnu ekonomiju (Institute for International Economics) u Vašingtonu, DC,

deregulacija komercijalne razmjene, univerzalizam²⁹ slobodnog tržišta kome državne granice neće biti prepreka u cirkulaciji dobara usluga i kapitala. Osporavanje unutarnje regulacije tržišta unutar država označava gubljenje utjecaja države u kontroli ekonomskih aktivnosti na vlastitom teritoriju, budući da je poslovanje putem modernih tehnologija „nevidljiva ruka“ umreženog tržišta oslonjena na razvijene informacijsko-komunikacijske tehnologije koja je omogućila trgovinu i transakcije neovisne o državnim granicama i zakonima. Drugim riječima, globalizacija potiče široku ekonomsku hegemoniju koja seže dalje od teritorijalnih granica države ili političke dominacije i model je neoliberalne kapitalističke ekonomije kao načina za uspostavljanje globalne kontrole, nerijetko opisane kovanicom novi imperijalizam.³⁰ Iako ne predstavljaju fundamentalni uzrok globalizacije, informacijsko-komunikacijske tehnologije jesu ključni element dinamizma globalizacijskih procesa: informacijsko-komunikacijska tehnologija predstavlja vodeću silu „informacijskog imperijalizma“ kojom se

organizirao konferenciju o Latinskoj Americi u cilju formiranja jedinstvene političke platforme u vezi sa rješavanjem dužničke krize. Riječ je o skupini tržišno usmjerenih reformi koje su trebale pomoći stagnirajućim državnim gospodarstvima Latinske Amerike u ponovnom privlačenju privatnog kapitala u regiju (iz koje je taj kapital pobjegao zbog krize). Paket reformi naglašavao je makroekonomsku disciplinu (posebno fiskalnu), tržišno gospodarstvo i otvorenost prema svjetskoj ekonomiji (posebno prema slobodnoj trgovini i izravnim stranim ulaganjima) kao osnovama za oživljavanje gospodarstva. Marina Kesner-Škreb, *Washingtonski konsenzus*, Financijska teorija i praksa 28, 2 (2004), str. 251–254.

²⁹ Prema „Vašingtonskom konsenzusu“, demokratski kapitalizam će biti prihvaćen u cijelom svijetu. Globalno slobodno tržište postat će realnost. Raznovrsne ekonomske kulture i sustavi koji su uvijek postojali u svijetu postat će suvišni. Oni će se pretopiti u jedinstveno, univerzalno slobodno tržište. Vidjeti: John Gray, *Lažna zora*, Zagreb, Masmedia, 2002, str. 22.

³⁰ Christian Fuchs potkrepljuje ove konstatacije iznošenjem statističkih podataka koji pokazuju suvremeni kapitalizam kao novi imperijalizam. Analizirajući pojam kapitalističkog imperijalizma, najprije preko Lenjinove teorije imperijalizma (koncentracije, dominacije i izvoza finansijskog kapitala, uz ekonomsku podjelu svijeta među velikim korporacijama, te političke podjele u svijetu), a potom i kroz rastuću važnost i ulogu informacijske industrije odnosno informatizacije, Fuchs objašnjava kako je, pored finansijalizacije i hiperindustrijalizacije, savremeni kapitalizam poprimio globalni oblik. Na koncu, Fuchs napominje također da bi bilo pogrešno novi imperijalizam reducirati isključivo na medijski i informacijski kapitalizam budući da mediji i informacije imaju bitnu, ali ne i presudnu ulogu. Christian Fuchs, *New Imperialism. Information and media imperialism?*, Global Media and Communication, vol. 6, br. 1, 2010. Dostupno na: http://fuchs.uti.at/wp-content/uploads/imp_media.pdf (26. 5. 2010.).

prevashodno američki svjetonazor prodaje ostatku svijeta.³¹ Stoga su kritička reflektivnost, historicizam, decentriranje pojma komunikacije iz perspektive Zapada, disciplinarna križanja kao i kreiranje kontrahegemonijalnih političkih orijentacija³² preduvjet za uvođenje u problematiku ostvarivanja jednakopravnog, pravednog pristupa znanju u javnom informacijskom prostoru.

Nova javna „pedagogija“: informacijski fordizam

New Public Management,³³ kao upravljački model dereguliranja i komercijaliziranja ideje znanja,³⁴ danas predstavlja glavni tok u znanostima, ekonomiji, politici, obrazovanju. O problematičnosti zaokreta ka javnim politikama menadžerskog obrazovanja odnosno orijentiranju obrazovanja prema isključivom zadovoljavanju potreba tržišta kritizirao je još osamdesetih godina prošlog stoljeća Henry A. Giroux, ukazujući kako „nova javna filozofija“ podriiva napore osposobljavanja studenata za kritičko promišljanje globalnih socio-političkih odnosa: „(...) škole i univerziteti postaju značajni tek ukoliko osiguravaju znanja, vještine i društvene prakse neophodne za proizvodnju radne snage u rastuće

³¹ Citirajući poziv UNESCO-a iz 1980. godine za „novi svjetski informacijski poredak“, Schiller pokušava dokazati postojanje informacijskog imperijalizma u kojem se korporacijski kapitalizam tretira kao ključni poticatelj svjetske informatizacije. Vidjeti: Herbert Schiller, *Information inequality*, New York, Routledge, 1996.

³² James Mittleman ističe kako su istraživanja globalizacije temeljne karakteristike kritičkih studija. Vidjeti: James H. Mittleman, *What is critical globalization studies*, *Critical globalization studies*, ur. Richard P. Appelbaum i William I. Robinson, New York, Routledge, 2005, str. 19–29.

³³ Novi javni menadžment (New Public Management) zajednički je naziv za niz reformi javnog sektora koje se posljednjih dvadesetak godina provode u većini zemalja OECD-a (Organizacija za ekonomsku suradnju i razvoj). Prototip reformskog modela menadžerske, klijentelistički orijentirane kompetitivnosti obično se vezuje uz britanske inicijative iz doba Margaret Thatcher i predstavlja utjelovljenje neoliberalne misli (oslobađanje djelovanja tržišta od državne intervencije, reforme javnog sektora kroz neoliberalne ekonomska načela). Ovaj je model uz tendencije globalizacije postao svojevrsni ideološki konsenzus putem kojeg se glorificira privatizacijska orijentacija suvremenih reformi države. Vidjeti više: Inge Perko-Šeparović, *Novi javni menadžment – britanski model*, *Politička misao*, Vol. XXXIX, br. 2, 2002, str. 31–43. Dostupno na: hrcak.srce.hr/file/37202 (12. 11. 2011.).

³⁴ Konrad Paul Liessmann, *Teorija neobrazovanosti. Zablude društva znanja*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk, 2008.

kompleksnoj, tehnološkoj ekonomiji.“³⁵ Drugim riječima, nova javna filozofija je postala metod reformiranja i oblikovanja praksi javnih institucija uvođenjem poslovnih modela upravljanja u neprofitni sektor. Simbolički univerzum novih znanja, novih paradigmi i novih procedura legitimiranja znanja tehnostanstvenu idejnost čini tržišnim narativom koji uvjetuje i nestanak tradicionalnog javnog intelektualca, što opet implicira nestanak modernog pojma javnosti i građanskog (civilnog) života.³⁶ Mogli bismo reći kako je deregulacijski menadžment svojevrsna kibernetička mašina globalnog informacijskog društva. Realna moć ekonomije, simbolička moć politike i imaginarna moć kulture veliki su narativ ugniježđen u obrazovne planove i programe.³⁷ U novoj ekonomiji odnosa „znanje“ funkcionira bez spoznaje, premda je pitanje istine temeljni preduvjet za procese saznavanja. Uprkos tome u dominantnim se diskursima o globalizaciji pojam informacijskog društva nerijetko poistovjećuje sa pojmom društva znanja. Ovo emocionalno brendiranje javnosti za pojmove nove paradigme informacionalizma, razvijanje osjećanja vezanosti za „proizvod“ – „društvo znanja“, postiže se ekonomskom stilizacijom same njegove ideje. Liessmann objašnjava kako se u dominantnim diskursima o globalizaciji informacijsko društvo nekritički i neodgovorno poistovjećuje s društvom znanja, „(...) omiljenoj tezi da živimo u informacijskom društvu i na taj način u društvu znanja može se, doduše, posve opravdano suprotstaviti teza da živimo u 'dezinformacijskom društvu'.“³⁸ Liessmann nas stoga poziva da budemo izuzetno obazrivi kada pokušavamo odgovarati na pitanje šta je u

³⁵ Henry A. Giroux, *Public Philosophy and the Crisis in Education*, Harvard Educational Review, vol. 54, br. 2, 1984.

³⁶ Marjan Krivak, *Biopolitika. Nova politička filozofija*, Zagreb, Antibarbarus, 2007, str. 235.

³⁷ Sara Franks objašnjava kritičku biblioteku pedagogiju kao osposobljavanje korisnika za participaciju u otporu spram procesa utvrđivanja pozicija velikih priča (grand narratives). Autorica objašnjava kako u podučavanju studenta mora postojati diskusija o proizvodnji i organizaciji informacija kao izrazito političkom činu kojim se podupiru aspiracije informacijskog opismenjavanja za kritičko mišljenje. Bolonjski proces kao tržišni model depolitizacije, birokratizacije i komercijalizacije ideje znanja vjerovatno je jedan od najboljih primjera na kojem se očituje odnosno pokazuje kako je menadžment znanja dominantan ideološki narativ obrazovne politike informacijskog društva i oblikuje svoj narativ. Sara Franks, *Grand Narratives and the Information Cycle in the Library Instruction Classroom*, Critical Library Instruction, Theories and Methods, Eds. Maria T. Accardi, Emily Drabinski and Alana Kumbier. Duluth, MN, Library Juice Press, 2010, str. 43–54.

³⁸ Konrad Paul Liessmann, *Teorija neobrazovanosti. Zablude društva znanja*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk, 2008, str. 24.

suvremenom, umreženom društvu znanja – znanost, odnosno, koja nas to vrsta znanja osposobljava za aktivno komunikacijsko djelovanje? Naime, znanost i znanje nisu ideološki neutralni, već predstavljaju ugaoni kamen za podupiranje korporativne strukture društvenog poretka, o čemu izuzetno dobro svjedoči Liessmannova opomena da se znanjem ne može menadžerski upravljati,³⁹ odnosno da obrazovne institucije ne mogu biti uslužna preduzeća, što izravno konotira kako je kulturnoj logici kapitalističkog redizajniranja društva (njegova automatiziranja, informatiziranja, tehnologiziranja) potrebno suprotstaviti kritičko-pedagoško preispitivanje informacijske politike i znanosti kao potrošačkog (sistemskog) nasuprot kritičkog (korisničkog) modela politika obrazovanja. Kritička pedagogija u okvirima informacijskih znanosti omogućava povezivanje sa metodologijama koje komunikaciju žele osloboditi ideološkog inkriminiranja usljed čega su istraživanja neoliberalne globalizacije, njezinog javnog menadžmenta kao i biopolitike⁴⁰ ključne pretpostavke za opravdanost uvjerenja da se, u teorijskom i praktičnom smislu, kategoriji odgovornog informacijskog opismenjavanja za „društvo znanja“ mora pristupiti delegitimizacijski. Arbitriranje i nadziranje ekonomije informacija (načina proizvodnje, kontrole i dereguliranja/reguliranja komunikacijskih kanala), tj. njegova kritička informacijska aktualizacija (metodologija razumijevanja na koji način pozitivistički koncept znanja, značenja i komunikacije prevladava obrazovnim politikama) tako čine sukus interdisciplinarnog preispitivanja na koje je sve načine evoluirao i sam aktivistički identitet *mnoštva*.⁴¹

³⁹ „Znanje nije jednoznačno usmjereno na svrhu. U društvu znanja, kakvo se danas promovira, nisu zamislive obrazovane osobe kao ciljne predodžbe zahtijevanog permanentnog stjecanja znanja, nisu to, dakako, ni mudraci, ni znanstvenici klasičnog tipa, nego samo *brain* koji prepoznaje industrijske mogućnosti primjene kompleksnih istraživanja brže od konkurencije u Šangaju.“ „Znanje se zbog toga ne može konzumirati, obrazovna mjesta ne mogu biti uslužna preduzeća, a prilagodba znanja ne može ludički uslijediti jer to bez pomoći mišljenja jednostavno ne polazi za rukom. Iz tog se razloga znanjem ne može menadžerski upravljati. Konrad Paul Liessmann, *Teorija neobrazovanosti. Zablude društva znanja*. Zagreb, Naklada Jesenski i Turk, 2008, str. 25–27.

⁴⁰ Marjan Krivak detektira biopolitiku kao novu epistemološku paradigmu čije teorijske smjernice (kritika „antinomija postmodernog uma“) predstavljaju uporište za istraživanje simboličkog nasilja tehnouznanstvene proizvodnje života. Vidjeti: Marjan Krivak, *Biopolitika. Nova politička filozofija*, Zagreb, Antibarbarus, 2007.

⁴¹ Toni Negri i Michael Hardt ukazuju kako Mreža utire put autonomnom koordiniranju različitih proizvodnih funkcija odnosno omogućava ponovno pojavljivanje proletarijata (prekarijata) kao subjekta historije. Kako su mrežne tehnologije napredovale, sve je više ljudi učilo kako stvarati, postavljati i distribuirati digitalne sadržaje, vlastite medije od

Mrežne generacije oblikovane tehnoznanstvenim društvenim inženjeringom novog menadžmenta istovremeno su postale sve vještije u postavljanju pitanja globalnom, informacijskom „eksperimentu“.⁴² Pozitivistički koncept znanja, značenja i komunikacije, odnosno uvjerenje i praksa kako je relevantno znanje objektivno, empiričko i statično, kao obrazovna ideologija nerijetko se isključuje i zanemaruje kada je u pitanju njegova uloga u kontekstu oblikovanja sposobnosti i osobnosti studenata, korisnika za kritičko propitivanje odnosa informacijske politike i digitalne kulture, obrazovanja i postmoderne epistemologije. Informacijsko-komunikacijska tehnologija, kojom se radikalno izmijenilo iskustvo komunikacije (informacijsko opismenjavanje kao pozitivistička odgojna metoda uzima se za neutralan model ovladavanja kompetencijama za upravljanje znanjem), suočava se sa anomalijama njezine rastuće decentrirane, dehijerarhizirane paradigme te je stoga potrebno razumjeti kako racionalnost novih medija nije istoznačna racionalnosti tržišta. Pomjeranjem kulture novih medija u područje političko-ekonomskih kategorija, na koje nas podsjećaju Benkler, Moglen, Lessig, Stallman i brojni drugi autori, otkrivaju se njezini dehumanizacijski aspekti.⁴³ Izazov

web stranica, listservera, news grupa, blogova itd. Aktualiziranjem ideje o novoj klasnoj borbi, u kojoj dvosmjernost komunikacije čovječanstvu potlačenom imperijem korporativnog kapitalizma obećava emancipaciju kroz viralne prakse mrežnog aktivizma, uspostavlja se perspektiva otpora globalnoj politici čiji je jedini zadatak ostao sistemsko odstranjivanje svega što vladavini privatnog vlasništva može stajati na putu. U svome djelu „Multitude“ Hardt i Negri opisuju proletarijat kao heterogenu mrežu radnika, migranata, nevladinih organizacija i socijalnih pokreta kao različitih oblika društvene produkcije, žive alternativu koja raste i jača unutar imperija. Kapaciteti mnoštva (*multitude*) da komuniciraju i surađuju putem iste one kapitalističke infrastrukture koja ih ugnjetava istovremeno omogućava proizvodnju zajedničkog znanja i ideja („the common“) kao platforme za pluralnu artikulaciju otpora. Hardt i Negri smatraju kako demokratski karakter *mnoštva* čini njegova heterogenost i dinamična razmjena koja stoji u biti društvenog života i ekonomske proizvodnje umreženog doba. Vidjeti: Michael Hardt, Antonio Negri, *Multitude. War and Democracy in the Age of Empire*, London, Penguin Books, 2005.

⁴² Kritičko bibliotekarstvo kao doprinos kritičkoj pedagogiji zasniva se na tezi kako vještina postavljanja pitanja iz domena informacijske etike (privatnost, sloboda izražavanja, sloboda pristupa informacijskim resursima itd.) jeste svojevrsna metodologija uključivanja u problematiku odnosa informacijske politike i digitalne, participirajuće kulture koja za centralnu komponentu ima otvaranje razgovora sa studentima o kritičkoj informacijskoj pismenosti. Vidjeti: Mario Hibert, *Kritičko bibliotekarstvo: moguća paradigma informacijskog društva*, doktorska disertacija, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, 2012.

⁴³ O ovoj problematici jasno je također nedavno govorio i Terry Eagleton podsjećajući kako je deprivaciju i nejednakost lakše maskirati onda kada se idejom kulture zaodjenu

upravljanja ljudskim znanjem, sudbinom učenja, obrazovanja i spoznavanja vjerovatno zbog toga informacijsku i socijalnu epistemologiju čini temeljnim poljem u kome se stječu kritičke predispozicije za odgovorno podučavanje informacijskih znanosti. Zanemarivanjem brojnih filozofskih, epistemoloških, lingvističkih i inih pitanja iz područja društveno-humanističkih odnosa u komunikacijskim procesima, zanemarivanje teorijskog, političkog, ekonomskog znanja u raspravama o informacijskom društvu ima za ishod da se u percepciji informacijske politike nerijetko otkriva nedostatak kritičkih gledišta.⁴⁴ Supostavljajući habitusu tehnologiziranog, informatiziranog, informacionaliziranog društva pojam teorijskog znanja kao pojma kojim treba znanstveno prioretizirati, privatizirati, angažirati javni diskurs, Frank Webster nas poziva da obratimo pažnju kako „osovinski princip“ postindustrijskog društva upravo čini kodifikacija teorijskog znanja čime se determinira njezina važnost u proizvodnji, kreiranju, generiranju

klasni odnosi. Vidjeti: Terry Eagleton, *Marx je vjerovao u slobodu*, H-Alter (23. 5. 2011.), intervju. Dostupno na: <http://www.h-alter.org/vijesti/kultura/marx-je-vjerovao-u-slobodu> (24. 11. 2011.).

⁴⁴ Pod pritiskom preduzetničke ideologije danas je, nažalost, dominantno mišljenje da su javnim institucijama potrebni IT profesionalci, IT specijalisti, IT menadžeri, dakle stručnjaci koji se mnogo jednostavnije distanciraju od tradicionalnih profesionalnih načela (olako zanemarujući kompleksne društvene promjene koje proizvodi tehnologija) te se njihovim pozicioniranjem u javnim institucijama direktno podržavaju tendencije „mjerljive učinkovitosti“ koja kompetitivno-menadžerskoj paradigmi osigurava tranzicijsko-kapitalistički, sporo, ali temeljito preobražavanje sektora društvenih znanosti. O redefiniranju profesionalnog statusa bibliotekara/informacijskih stručnjaka i odgovornostima njihovih društvenih zadaća kao preduvjet demonstriranja osjetljivosti za krucijalne probleme informacijskog društva (kao pretpostavljenog nositelja demokratizacijskih promjena) pisao sam naglašavajući važnosti socijalne misije bibliotekarstva i informacijskih znanosti, ukazujući ako odustajanjem od dužnosti da predstavljaju javnu sferu i brane informacijsko, javno dobro, bibliotekari postaju instrumenti novog svjetskog poretka – neutralni, indiferentni posmatrači globalizacije univerzalističkih vrijednosti (ljudska prava, demokratija, sloboda, kultura). Vidjeti više: Mario Hibert, *Digitalna tranzicija i etički prijepori bibliotekarstva*, ICSL – godišnjak Međunarodnog susreta bibliotekara slavista u Sarajevu, vol. 3, br. 3, 2007, Sarajevo, IKD University Press, 2007, str. 116–130.; Mario Hibert, *Relevantnost kritičkog bibliotekarstva: prilog kritici informacijskog društva*, ICSL – godišnjak Međunarodnog susreta bibliotekara slavista u Sarajevu, vol. 4–5, 2008–2009, Sarajevo, IKD University Press, 2011.; Mario Hibert, *Ko to tamo peca? Javno dobro, infosfera i bibliotekarstvo*, Puls demokratije (12. 11. 2009.). Dostupno na: <http://arhiva.pulsdemokratije.net/index.php?&l=bs&id=1819>.

„novuma“ kao temelja akcije.⁴⁵ Prema tome, ako je obrazovanje postalo praktično znanje inoviranja tehnoloških procesa, interdisciplinarno se objedinjavanje univerzitetskog (sintaktičko-semantičkog) i korporativnog (pragmatičkog) habitusa treba posmatrati kao tvorbenost biopolitike društva znanja. Kanonski argument postindustrijalizma, ideja univerzalne emancipacije, bila je također signal „intelektualnim poduzetnicima“ da se medijskim prostorom namjesto jednakosti, slobode i solidarnosti promoviraju konzumerizam, klasna mobilnost, masovno obrazovanje, ekonomska efikasnost itd. Barbarizam upravljanja znanjem, njegova kulturalizacija koju Barbrook opisuje kako kibernetiku bez Wienera i mekluanizam bez McLuhana, iznjedrio je „business-friendly“ interpretaciju budućnosti koja se na Zapadu gradila u hladnoratnom maniru preko Bellove kanonske teorije postindustrijskog društva.⁴⁶ Informacijsko-komunikacijski fetiš kao sredstvo kolektivne utopije, društvo spektakla, anuliralo je tradicionalne podjele lijevog i desnog antagonizma postpolitičkom ideologijom o „kraju ideologija“. Kada se namjesto klasne borbe društvu ponudio informacijski fordizam, klasni ekonomski kompromis je postao odrednica globalnog političkog konsenzusa. Naime, privatno-javno partnerstvo, baš kao i interdisciplinarno objedinjavanje pragmatičkog znanja, prema neoliberalnom ugovoru, postaju ključni akteri kulturne hegemonije, umreženi partneri, a ne klasni neprijatelji.⁴⁷ Proroštvo tehnološkog

⁴⁵ Frank Webster, *Information Society revisited*, Handbook of New Media, ed. Leah Lievrouw and Sonia Livingstone, London, Sage, 2002. Dostupno na: http://www.uk.sagepub.com/mcquail6/PDF/022_ch01.pdf (27. 3. 2009.).

⁴⁶ Richard Barbrook, *Imaginary Futures. From Thinking Machines to the Global Village*, London, Pluto Press, 2007. Dostupno na: www.imaginaryfutures.net/imaginaryfutures.pdf (12. 12. 2010.).

⁴⁷ Richard Barbrook sjajno uvida kako je američka tzv. Cold-War ljevica uskrsnula marksističku tezu u proleterskoj utopiji, te da je njezin ideolog, Daniel Bell, teorijskim kanoniziranjem postindustrijskog društva postavio temelje za kasnije Lyotardovo tumačenje tehnološkog determinizma „postmodernog stanja“. Kao što se ekonomskim determinizmom objašnjavala povijest modernizma, tako je Bellova komisija (američka znanstvena i korporativna elita okupljena u cilju izuma nove imaginarne budućnosti američke imperije) označila tehnološke inovacije za bezličnu silu koja čovječanstvo vodi u budućnost. Barbrook to pokušava sažeti slijedećim riječima: proces moderne sada ima iznimno vidljiv objekat (kibernetičku mašinu) kao svoj subjekt. Barbrook detaljno iznosi razloge zbog čega je važno analizirati, interpretirati i vrednovati temelje informacijskog društva usporedbama sa općim zakonitostima procesa upravljanja na koje je upozorio Norbert Wiener, otac metajezika za znanstvene dogme informacijsko-komunikacijske tehnologije. O rivalskim interpretacijama kibernetike, na koji je način kibernetička teorija redefinirana u istraživanje umjetne inteligencije, društveni inženjering „društva

determinizma, stroj kao subjekt, tj. tvoritelj povijesti, nesumnjivo je trebalo i svoju teorijsku potvrdu, konkretno znanstveno opravdanje prema kojem ova nova faza modernizma neće iznova aktualizirati neželjene posljedice kapitalizma (poput nacionalnih rivalstava, industrijske eksploatacije, društvene alijenacije). Barbrook tvrdi da je socijalna politika informacijskog društva pronađena u mekluanizmu, te da sada demijurška moć informacijske tehnologije tvori novi društveni poredak u novoj proizvodnoj klasi: *knowledge workers*. Na taj se način, ističe Barbrook, tehnokratija interesa oblikovala u pojmu „društvo znanja“, kao akademska utopija prema kojoj su univerziteti postali ono što su bile fabrike u doba fordizma.⁴⁸ Upravo se na univerzitetima, kao centrima proizvodnje tzv. „klase znalaca“ (*knowledge class*), odigrala konačna faza dovršenja projekta postindustrijalizma kojim je proizvodnja robe zamijenjena proizvodnjom usluga. Mrežna tehnologija, hi-tech utopija, koju je oblikovala Bellova komisija bilo je, paradoksalno, ujedno i obećanje evolucije ka društvu obilja (*affluent society*).⁴⁹ Drugim riječima, potrošačko, digitalno, društvo obilja⁵⁰ oblikovano je upravo ekonomijom

znanja“ vidjeti više u: Richard Barbrook, *Imaginary Futures. From Thinking Machines to the Global Village*, London, Pluto Press, 2007. Dostupno na: www.imaginaryfutures.net/imaginaryfutures.pdf (12. 12. 2010.), str. 29.

⁴⁷ Barbrook ističe kako Bellova komisija preko McLuhanovog djela „Understanding Media“ identifikuje tri ključne tehnologije koje će odrediti budućnost čovječanstva: računarstvo, mediji, telekomunikacije. Zbigniew Brzezinski je od Bellove komisije dobio zadatak da napravi reviziju mekluanizma, odnosno da na teorijskom planu tada aktualne ideološke tenzije SAD-a i SSSR-a, oko postindustrijske utopije (američko informacijsko društvo obilja i ruski kibernetički komunizam), akademski trezveno objektiviziraju. Učinjeno je to tako što se novi društveni sistem postindustrijskog društva ne utemeljuje samo na inovativnoj informacijskoj tehnologiji već i novim ekonomskim ciljevima: proizvodnji znanja. Richard Barbrook, *Imaginary Futures. From Thinking Machines to the Global Village*, London, Pluto Press, 2007. Dostupno na: www.imaginaryfutures.net/imaginaryfutures.pdf (12. 12. 2010.).

⁴⁸ Ibidem, str. 113–139.

⁴⁹ Keynesijanizam u teoriji liberalizma označava ideju o državi koja je dužna štititi ekonomsko blagostanje svojih građana. Inovativna ekonomija fordizma kao planirani kapitalizam predstavljena je u ključnom tekstu keynesijanizma „The Affluent Society“ Johna Galbraitha. U njemu se fordistička ekonomija posmatra kao programabilna mašina zbog čega je otvorena suradnja korporacija i vlada, odnosno njezina tehnostuktura, zacrtana kao masovna proizvodnja i masovna potrošnja. Vidjeti: Richard Barbrook, *Imaginary Futures. From Thinking Machines to the Global Village*, London, Pluto Press, 2007. Dostupno na: www.imaginaryfutures.net/imaginaryfutures.pdf (12. 12. 2010.).

⁵⁰ Zanimljivo i korisno bi bilo usporediti kako dokumentarni filmovi *Abendland* (Nikolaus Geyrhalter, 2011) ili pak „Let's make money“ (Erwin Wagenhofer, 2008) svjedoče o dekadentnoj, opsesivno-fetišističkoj slici neoliberalnog društva obilja.

„oskudice“ gdje konflikti tržišnih interesa rezultiraju demokratskim deficitom. Stoga se razotkrivanjem „društva znanja“, kao sofisticirane američke verzije historijskog materijalizma, potvrđuje teza kako je informacijsko društvo svoje imperijalne ambicije gradilo na mobiliziranju javnosti za dobivanje podrške vanjskoj politici generiranja demokratskih revolucija širom svijeta u cilju globalne ekonomske deregulacije i privatizacije.⁵¹ Politička tranzicija ka „postdemokratskom“⁵² društvu znanja objektivizirana je trendovima „rasta“ zapošljavanja u uslužnim djelatnostima, stimuliranjem potrošnje nematerijalnih usluga stvorenih nematerijalnim radom odnosno dematerijalizacijom ekonomije podržanom aplikacijom informacijsko-komunikacijske tehnologije u gotovo sve sfere proizvodnje. Izuzimanje činjenice da se tehnologija informacijskog društva oblikuje prema tržišnim zahtjevima, te da su institucije države instrumenti potrošačkog discipliniranja, tako nosi rizik previđanja imperativa profita, moći i kontrole. Univerzalna konektivnost i globalizacija komunikacija dovele su do takvih promjena u gospodarstvu, obrazovanju, znanosti, politici, kulturi, medijima, zbog čega se društvenost radikalno transformirala funkcionalnom atribucijskom izvidnicom postindustrijalizma – informacijskim fordizmom. Zbog toga je postdemokratsku globalizaciju kao umreženu kapitalističku utopiju iznimno važno dekonstruirati kao mjesto isključivanja, a ne provođenja egalitarne tranzicije. Ovo izuzetno prijeporno političko mjesto političke arhitekture informacionalizma svjedoči kako se oko dematerijalizirajućeg komunikacijskog iskustva u „nelokaliziranom prostoru“, paradoksalno,

⁵¹ Globalna ideološka hegemonija neoliberalizma (neokonzervativizma), pojašnjava Barbrook, trebala je biti nagrada za tehnološku izvrsnost zapadnog američkog društva koje je kroz konvergenciju medija, telekomunikacija i računarstva ujedno i otvorilo novo, elektronsko tržište. Vidjeti: Richard Barbrook, *Imaginary Futures. From Thinking Machines to the Global Village*, London, Pluto Press, 2007. Dostupno na: www.imaginaryfutures.net/imaginaryfutures.pdf (12. 12. 2010.).

⁵² Colin Crouch naziva politički sustav 21. stoljeća postdemokratskim budući da kritična politička masa (radnici) koja je iznjedrila zapadnu demokratiju sada povlači pred globalnim kapitalom fizički okrupnjenom u multinacionalnim korporacijama u finansijski umreženom svjetskom tržištu novca. Političke elite postdemokratskog društva posvećene su sebi i svojim vezama sa krupnim kapitalom. Vidjeti: Colin Crouch, *Postdemokracija. Političke i poslovne elite u 21. stoljeću*, Zagreb, Izvori, 2007. O današnjem izostanku demokratije, neoliberalnoj politici, krizi evropskog projekta kao posljedice „postdemokratske“ zatočenosti kao rezultat nemoći upravljanja slobodnim tržištem zanimljivo je čuti i Habermasovo dizanje glasa: Georg Diez, *A Philosopher's Mission to Save the EU*, Spiegel Online International (25. 11. 2011). Dostupno na: <http://www.spiegel.de/international/europe/0,1518,799237,00.html> (27. 11. 2011.).

demokratski deficit pojavljuje kao posljedica neodgovornosti spram ekonomije znanja.

Umjesto zaključka

Skromne rasprave unutar akademske zajednice o političkoj ekonomiji informacijskog društva te njegovoj biopolitici⁵³ nerijetko su znak nevoljkosti da se kritički analizira suvremeni komunikacijski kapitalizam (informacionalizam). Visokoglobalizirani svijet ili svijet biopolitičkog stanja, prema Marijanu Krivaku, traži kako svoju filozofijsko-teorijsku analizu tako i njegovu političku preobrazbu.⁵⁴ Činjenično stanje izuzetne politiziranosti diskursa informacijskog društva zahtijeva, dakle, izravno suočavanje sa konceptualnim okvirom tehnološkog determinizma koji reducira kompleksne probleme ekonomske i socijalne prirode na informacijsko-komunikacijsku tehnologiju kao pretpostavljenog dominantnog nositelja društvenih promjena.⁵⁵ Ipak, potencijal kreiranja moralnog informacijskog društva, koji bi bezuvjetno trebao računati sa idejom globalne socijalne pravde, uvjetuje da istraživanje ideoloških pretpostavki informacijskog društva bude u dosluhu sa promišljanjima o raskidu tradicionalne, linearne podjele na proizvođače i potrošače informacija. Suvremena

⁵³ Termin biopolitika se najčešće veže uz filozofsku poziciju Giorgia Agambena (Homo sacer), dok svoj prvi iskaz dobiva kod Michela Foucaulta. Foucaultova dijagnoza iz sedamdesetih godina prošlog stoljeća da je moć znanstveno-tehnolozijske proizvodnje života stvorila razdoblje biopolitike zapravo ukazuje ulazak života i njegovih mehanizama u područje svjesnog računanja i reguliranja moći, odnosno znanja svih agenata promjene ljudskog života. Stanovništvo postaje predmetom političkih intervencija (statistika, nadzor) već od kraja 18. i početka 19. stoljeća. U savezu sa standardnim institucijama disciplinarnog poretka – ekonomija, politika, vojska – konstantni je sklop biopolitike stanovništvo. S obzirom na kategoriju života kao matricu društvenosti, ovdje se utemeljuje ono iz čega će se kasnije formirati tzv. „biopolitička teorija“.

⁵⁴ Marjan Krivak, *Biopolitika. Nova politička filozofija*, Zagreb, Antibarbarus, 2007.

⁵⁵ UNESCO u svom ključnom dokumentu o društvu znanja „Towards Knowledge Societies“ upozorava na prenaplašavanje tehnološke paradigme tumačenja društva znanja te u tu svrhu pravi razliku između informacijskog društva i društva znanja kao susjednih faza društvenog razvoja. Ukazujući na tekuće trendove privatiziranja visokog obrazovanja, u izvješću se eksplicitno navodi kako znanje ne bi smjelo biti tretirano kao roba odnosno kako problematika komodifikacija zaslužuje iznimno veliku pažnju kako bi se sagledale posljedice rastuće digitalne nejednakosti (digital divide). Vidjeti: *Towards Knowledge Societies*, UNESCO World Report, Paris, UNESCO Publishing, 2005. Dostupno na: <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001418/141843e.pdf>.

informacijsko-komunikacijska infrastruktura je oblikovana ne samo tehnološki već i umreženim društvenim kontekstom, usljed čega se nagomilavaju etički prijepori, svojevrsne anomalije između mogućnosti i simboličke obaveze obrazovne paradigme. Novu fazu kapitalizma, koju karakterizira „otvorenost“ njezine tehnologije, paradoksalno, neminovno prati i političko aktualiziranje komodifikacije komunikacija putem novih medija, tj. njihovog učešća i uloge u održavanju kapitalističkog poretka.⁵⁶ Deanova smatra da je na snazi ideologija „komunikacije bez komunikativnosti“ kao svojevrsna fantazma cjelovitosti, čime se samo dodatno potvrđuje ranije iznesene Castellsove rezerve spram globalne informacijske infrastrukture predočene kroz uvjerenje o važnosti distanciranja, odustajanja od pojma „informacijsko društvo“.⁵⁷ Tehnokratski određene, društvene, simboličke i političke dimenzije komunikacijskog kapitalizma⁵⁸ odgovaraju Lyotardovom pozivu na tumačenje postmodernog znanja kroz izričit izraz nepovjerenja prema metanaracijama.⁵⁹ Opća informacijsko-komunikacijska

⁵⁶ Deanova teorijski analizira i pokazuje na koji način funkcionira ideologija današnjeg globalnog kapitalizma te na koji način utječe na status demokratije kao političke fantazije, usljed čega se umanjuju perspektive otvorene, radikalne emancipirajuće politike. Vidjeti: Jodi Dean, *Democracy and Other Neoliberal Fantasies: Communicative Capitalism and Left Politics*, Durham, NC, Duke University Press, 2009.

⁵⁷ Websterova nalazišta da koncept informacijskog društva nije zadovoljavajući potvrđuju Castellsovu sumnju zbog: a) inkonzistentnosti i nedovoljne jasnoće kriterija na kojima se uobičajeno uspostavljaju distinkcije informacijskog društva, b) neprecizna upotreba termina informacija i c) neodrživost pretpostavke teoretičara informacijskog društva prema kojoj kvantitativni skok, informacijska zasićenost, vodi ka kvalitativnim društvenim promjenama. Vidjeti: Frank Webster, *Information Society Revisited*, Handbook of New Media, ed. Leah Lievrouw and Sonia Livingstone, London, Sage, 2002. Dostupno na: http://www.uk.sagepub.com/mcquail6/PDF/022_ch01.pdf (27. 3. 2009.).

⁵⁸ Jodi Dean objašnjava kako je komunikacija postala bazični element kapitalističke reprodukcije. Naime, dok neoliberalizam uvećava nejednakost i siromaštvo, njegova ideologija se predstavlja i legitimizira posredstvom: a) ekspanzije informacija, b) fleksibilnosti, c) fluidnosti, d) refleksivnosti i e) participativnosti. Vidjeti: Jodi Dean, *Democracy and Other Neoliberal Fantasies: Communicative Capitalism and Left Politics*, Durham, NC: Duke University Press, 2009.

⁵⁹ Podsjetimo se kako Lyotard govori o uništenju, tj. likvidaciji modernog evropskog projekta, predstavljajući ga kao pobjedu tehnološke idejnosti kapitalizma nad drugim „kandidatima“ za tumačenje cilja univerzalne ljudske povijesti. Ostvarenje projekta moderne za Lyotarda ujedno predstavlja i njegov poraz te prijelaz u postmodernu doba određuje nepovjerenje prema metanaracijama (univerzalnim, apsolutnim, krajnjim istinama) koje se koriste za legitimiziranje različitih političkih i/ili

merkantilizacija potrebuje znanost kao „ozakonjeno istinito“, zbog čega traganje za istinom više nije fundamentalan oblik predstavljanja informacijskog društva. Ontološko problematiziranje presupozicija, na kojem se izgrađuje globalna informacijska budućnost, uzima se kao preduvjet kritike maksimalne racionalizacije odnosno informatizacije komunikacijskih procesa u obliku otpora spram globalnih komunikacijskih standarda prema kojima se kreira budući društveni narativ. Dominacija kapitalističke, slobodno-tržišne orijentacije dovela je do toga da se za osnovni kriterij kojim se procjenjuje znanje, namjesto ideala istinitosti i pravednosti, gotovo bez pitanja uzima njegova tehnička efikasnost i tržišna popularnost. Pragmatično, a ne istinsko znanje danas propisuje ishode svoga predstavljanja, nastajanja, upotrebe, kontrole, tj. načine ostvarenja svoje istinitosti. Barbrook stoga podsjeća na odgovornost akademskih elita koje su na univerzitetima kao tvornicama imaginarne utopije ne samo saučestvovali u egzekuciji krize već proizvodili eksperte preko kojih će se i doslovno ideologija „društva znanja“ transponirati u diskurs javnih institucija.⁶⁰

S druge strane, aktualno, svjetsko buđenje srednje klase i njezino artikuliranje otpora spram globalne svjetske krize kapitalističkog sistema⁶¹ znak je, prema riječima Rastka Močnika, radikaliziranja samih nositelja ideološke hegemonije, digitalnog, umreženog građanstva. U tom je svjetlu potrebno i same procese artikuliranja profesionalnog otpora također početi prevoditi u jezik političkog aktiviranja. Jedan od načina predstavlja snažnije zagovaranje informacijskih i komunikacijskih ljudskih prava⁶² kroz profesionalno angažiranje u području globalne

znanstvenih projekata. Vidjeti: Jean Francois Lyotard, *Postmoderno stanje*, Novi Sad, Bratstvo-Jedinstvo, 1988.

⁶⁰ Richard Barbrook, *Imaginary Futures. From Thinking Machines to the Global Village*, London, Pluto Press, 2007. Dostupno na:

www.imaginaryfutures.net/imaginaryfutures.pdf (12. 12. 2010.).

⁶¹ Ratko Močnik, *Probudili so se srednji razredi*, Mladina 41, 2011. Dostupno na:

<http://www.mladina.si/106356/dr-rastko-mocnik-prebudili-so-se-srednji-razredi/> (22. 11. 2011.).

⁶² Kultura bibliotečkog aktivizma predstavlja ključnu pretpostavku za proaktivno djelovanje u domenu promoviranja ljudskih prava. Iskustva radikalne suradnje, kritičkog razmišljanja, progresivnog istupanja odnosno spremnosti bibliotekara da se bore za zaštitu intelektualnih sloboda korisnika svjedoče, kako to tvrdi Toni Samek, da dijalog, kolaborativnost, organizacija, empatija, odlučivanje, praksa, filozofija i političko djelovanje jesu načini da se ublaže društveni problemi. Stoga je participacija u ovakvom bibliotečkom diskursu nužna za relevantno orijentiranje informacijske profesije. Vidjeti: Toni Samek, *Librarianship and Human Rights*, Oxford, Chandos Publishing, 2007.

informativske politike kojom su obilježene posljednje dekade prošlog stoljeća kada je tehnološki potvrđen prijelaz s industrijskog na informativsko društvo. Sagledavanje posljedica društvenog, političkog, zakonodavnog i intelektualnog rearanžiranja komunikativskih perspektiva iznimno je važno područje izazova obrazovanja. Prevođenje ovog procesa u jezik globalne, umrežene kulture traži da informativska politika bude važan segment političke kulture kako bi se znanje kao jedna od najvećih vrednota modernog društva moglo razumijevati kroz procese postindustrijalizacije. Stanovište kako je sve moguće i potrebno podvrgnuti ekonomskoj kontroli, te da je natjecateljski orijentiranim tržištem informativskog društva moguće dosezanje ideala globalne društvene pravde, za obrazovne radnike treba biti jasan signal o važnosti tretiranja znanja kao strateškog resursa, zbog čega bi prijepori informativskog društva nužno morali obuhvatati debate oko javnog i vlasničkog karaktera informativskih i komunikativskih resursa.⁶³ Christian Fuchs upozorava na esencijalno javni karakter informacije kao društvenog, historijskog i dinamičnog dobra te nas poziva da detaljnije analiziramo antagonizam između tretiranja informacije kao javnog dobra i informacije kao robe.⁶⁴ Na vrhuncu savremene proizvodnje, informacije i komunikacije su postale robe koje se proizvode, a sama mreža je postala mjesto njihove kontrole i cirkulacije. Ipak, premda se znanje proizvodi, prenosi i komunicira posredstvom tehnologija koje utječu na ljudsko mišljenje i donošenje odluka, globalna ekonomska mreža i kiberprostor danas funkcioniraju kao kanali proizvodnje i difuzije znanja koje u najvećem broju slučajeva stvaraju individue kroz zajedničke procese

⁶³ Vidjeti: Mario Hibert, *Kultura otvorenog koda: odgovor društvu znanja*. Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, knjiga XIV-XV, 2010, Sarajevo, Filozofski fakultet, 2010.; Mario Hibert, *Relevantnost kritičkog bibliotekarstva: prilog kritici informativskog društva*, ICSL – godišnjak Međunarodnog susreta bibliotekara slavista u Sarajevu, vol. 4–5, 2008–2009, Sarajevo, IKD University Press, 2011.; Mario Hibert, *Open commons: digitalni humanizam i umrežena ekonomija*, Sophos, br. 4, 2011, Sarajevo, Znanstveno-istraživački inkubator, 2011.

⁶⁴ Globalni informativski kapitalizam, u kojem se informacija tretira kao najvažnija proizvodna sila koja omogućava nove forme akumulacije kapitala, ne oblikuje istinsko informativsko društvo budući da ograničava pristup informacijama, dok ih istovremeno vještački transformira u privatno dobro. Korporativska moć uvjetuje kontrolu svjetonazora, standarda i kvaliteta rada, tržišta, cijena, odnose političkih snaga, tehnološke standarde i potrošačko ponašanje. Vidjeti: Christian Fuchs, *New Imperialism. Information and media imperialism?*, Global Media and Communication, vol. 6, br. 1, 2010. Dostupno na: http://fuchs.uti.at/wp-content/uploads/imp_media.pdf (26. 05. 2010.).

suradnje.⁶⁵ Nasuprot cilja arhitekata digitalnog kapitalizma koji se temelji na osiguravanju uvjeta za rast i razvoj interkorporacijskih poslovnih procesa, demokratizirajući potencijali tehnologije ovise o budućnosti reguliranja „tehničkog koda“, budući da od toga ovisi mogućnost uključivanja/isključivanja pristupa kao i diskreditovanja svakog drugačijeg viđenja umreženog društva.

Literatura

1. Greg Albo, Sam Gindin, Leo Pantich, *In and Our of Crisis. The Global Financial Meltdown and Left Alternatives*, Oakland, CA, PM Press, 2010.
2. Richard Barbrook, *Imaginary Futures. From Thinking Machines to the Global Village*. London, Pluto Press, 2007. Dostupno na: www.imaginaryfutures.net/imaginaryfutures.pdf (12. 12. 2010.).
3. Ulrich Beck, *What is globalization*, Cambridge, Polity Press, 2000.
4. Jodi Dean, *Democracy and Other Neoliberal Fantasies: Communicative Capitalism and Left Politics*, Durham, NC, Duke University Press, 2009.
5. Georg Diez, *A Philosopher's Mission to Save the EU*, Spiegel Online International (25. 11. 2011.). Dostupno na: <http://www.spiegel.de/international/europe/0,1518,799237,00.html> (27. 11. 2011.).
6. Terry Eagleton, *Marx je vjerovao u slobodu*, H-Alter (23. 5. 2011.), intervju. Dostupno na: <http://www.h-alter.org/vijesti/kultura/marx-je-vjerovao-u-slobodu> (24. 11. 2011.).
7. Sara Franks, *Grand Narratives and the Information Cycle in the Library Instruction Classroom*, Critical Library Instruction. Theories and Methods. / Eds. Maria T. Accardi, Emily Drabinski and Alana Kumbier. Duluth, MN, Library Juice Press, 2010.
8. Christian Fuchs, *New Imperialism. Information and media imperialism?*, Global Media and Communication, vol. 6, br. 1, 2010. Dostupno na: http://fuchs.uti.at/wp-content/uploads/imp_media.pdf (26. 5. 2010.).
9. Henry A. Giroux, *Public Philosophy and the Crisis in Education*, Harvard Educational Review. vol. 54, br. 2, 1984.
10. John Gray, *Lažna zora*, Zagreb, Masmedia, 2002.

⁶⁵ Drugim riječima, svako novo znanje inkorporira ranije oblike znanja, ono je „kovano“ cjelokupnom njezinom historijom, stoga ekstrapolacija viđenja uloge informacijsko-komunikacijske tehnologije kao sredstva kapitalističke kontrole počiva na kontradikcijama koje proizlaze iz nematerijalne, neopipljive prirode informacije odnosno nastojanjima da se ona kontrolira putem ekskluzivnih vlasničkih prava, što problematiku intelektualnog vlasništva u digitalnom okruženju čini jednim od gorućih etičkih prijepora informacijskog društva.

11. Michael Hardt, Antonio Negri, *Multitude. War and Democracy in the Age of Empire*. London, Penguin Books, 2005.
12. David Harvey, *The condition of postmodernity*, Oxford, Blackwell, 1989.
13. David Held et al., *Global Transformations: Politics, Economics and Culture*. Cambridge, Polity, 1999.
14. Mario Hibert, *Ko to tamo peca? Javno dobro, infosfera i bibliotekarstvo*, Puls demokratije (12. 11. 2009.). Dostupno na: <http://arhiva.pulsdemokratije.net/index.php?&l=bs&id=1819>.
15. Mario Hibert, *Kritičko bibliotekarstvo: moguća paradigma informacijskog društva*, doktorska disertacija, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, 2012.
16. Bojan Jovanović, *Digitalna despotija*. Podgorica, Plima i Nova knjiga, 2008.
17. Richard Kahn, Douglas Kellner, *Technopolitics, Blogs, and Emergent Media Ecologies – a critical/reconstructive approach*, The Culture and Digital Tools, Eds. Byorn Hawk, David M. Rieder and Ollie Oviedo. Minneapolis, London, University of Minnesota Press, 2008.
18. Marina Kesner-Škreb, *Washingtonski konsenzus*, Financijska teorija i praksa 28, 2 (2004).
19. Naomi Klein, *No Logo*, London, Flamingo, 1999.
20. Naomi Klein, *The Shock Doctrine. The Rise of Disaster Capitalism*. New York, Metropolitan Books, 2007.
21. Josip Kregar, *Treći put: novi politički i ideološki okviri socijalne politike*, Revija za socijalnu politiku, vol. 7, br. 2, 2000. Dostupno na: http://www.rsp.hr/ojs2/index.php/rsp/article/view/253/257#_edn5 (28. 6. 2009.).
22. Marjan Krivak, *Biopolitika. Nova politička filozofija*, Zagreb, Antibarbarus, 2007.
23. Konrad Paul Liessmann, *Teorija neobrazovanosti. Zablude društva znanja*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk, 2008.
24. Geert Lovnik, *New Media Culture in the Age of the New Economy*. Dostupno na: http://subsol.c3.hu/subsol_2/contributors/lovinktext.html (24. 7. 2010.).
25. Jean Francois Lyotard, *Postmoderno stanje*, Novi Sad, Bratstvo-Jedinstvo, 1988.
26. Heather Menzies, *Challenging capitalism in cyberspace*. U: Capitalism and the information age. Ur. John, McChesney, Robert Meiksins Wood i John Bellamy Foster. New York, Monthly Review Press, 1998.
27. James H. Mittleman, *What is critical globalization studies*, Critical globalization studies, ur. Richard P. Appelbaum i William I. Robinson, New York, Routledge, 2005.

28. Ratko Močnik, *Probudili so se srednji razredi*, Mladina 41, 2011.
Dostupno na: <http://www.mladina.si/106356/dr-rastko-mocnik-prebudili-so-se-srednji-razredi/> (22. 11. 2011.).
29. Inge Perko-Šeparović, *Novi javni menadžment – britanski model*, Politička misao, vol. XXXIX, br. 2, 2002, str. 31–43. Dostupno na: hrcak.srce.hr/file/37202 (12. 11. 2011.).
30. James Rosenau, *Turbulence in World Politics*, London, Harvester Wheatsheaf, 1990.
31. Toni Samek, *Librarianship and Human Rights*, Oxford, Chandos Publishing, 2007.
32. Herbert Schiller, *Information inequality*, New York, Routledge, 1996.
33. Guy Standing, *The Precariat: The New Dangerous Class*, London, Bloomsbury Academic, 2011.
34. Joseph Stiglitz, *Globalisation and Its Discontents*, London, Penguin Group, 2002.
35. Susan Strange, *The Retreat of the State*, Cambridge, Cambridge University Press, 1996.
36. Towards Knowledge Societies, UNESCO World Report, Paris, UNESCO Publishing, 2005. Dostupno na: <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001418/141843e.pdf>.
37. Carlo Vercellone, *Kognitivni kapitalizam: znanje i financije u postfordističkom razdoblju*, Zagreb, Politička kultura, 2007.
38. Carlo Vercellone, *Rad, informacija i znanje u novom kapitalizmu: hipoteza o kognitivnom kapitalizmu*, Ekonomski pregled vol. 57, br. 11, 2007. Dostupno na: <http://hrcak.srce.hr/file/12971> (17. 8. 2010.).
39. Kazys Varnelis, *The Meaning of Network Culture*, Eurozine (14. 1. 2010.). Dostupno na: <http://www.eurozine.com/articles/2010-01-14-varnelis-en.html> (12. 11. 2011.).
40. Frank Webster, *Information Society Revisited*, Handbook of New Media, Ed. Leah Lievrouw and Sonia Livingstone, London, Sage, 2002. Dostupno na: http://www.uk.sagepub.com/mcquail6/PDF/022_ch01.pdf (27. 3. 2009.).
41. Dušan Žubrinić, *Predgovor*. U: Alain Touraine, *Postindustrijsko društvo*, Beograd, Plato, 1998.